

ANDRZEJ PISOWICZ
UNIwersytet Jagielloński

O ORMIANACH W JEROZOLIMIE
(C. MUTAFIAN, *JÉRUSALEM ET LES ARMÉNIENS: JUSQU'À
LA CONQUÊTE OTTOMANE* (1516), LES BELLES LETTRES, PARIS 2022)

Abstrakt: Recenzja dotyczy publikacji albumowej na temat ormiańskiej przeszłości Jerozolimy do początków wieku XVI autorstwa Claude'a Mutaiana, ormiańsko-francuskiego historyka. Recenzent wysoko ocenia kompetencje badawcze autora i stronę estetyczno-edytorską pracy. Zwraca też uwagę na nieliczne akcenty polskie, między innymi polemizując z tezą o niemieckości Johannes Polonera, autora *Descriptione Terrae Sanctae* z 1422 roku.

Słowa kluczowe: Ormianie, Jerozolima, Claude Mutaian

Pięknie wydana książka-album jest imponującą publikacją przeznaczoną zarówno dla naukowców badających dzieje Ormian i Jerozolimy, jak i dla zwykłych czytelników zainteresowanych historią Ziemi Świętej, uwzględniającą perspektywę ormiańską.

Ormianie (dawniej zwani w Polsce także Armeńczykami) zajmują szczególne miejsce w Jerozolimie nie tylko z racji faktu, iż są narodem, którego król uznał jako pierwszy w świecie chrześcijaństwo za religię państwową swego kraju (początek IV wieku), ale również z tego powodu, że w stolicy trzech religii monoteistycznych (judaizmu, chrześcijaństwa i islamu) mają własną dzielnicę, istniejącą już od mniej więcej IV wieku – odrębną od ogólnej dzielnicy chrześcijańskiej, z którą razem tworzą zachodnią część miasta (jako jego część południowo-zachodnia). Wschodnia i jednocześnie większa część Jerozolimy składa się z dzielnic żydowskiej i największej, północno-wschodniej – muzułmańskiej. Dzielnica ormiańska zajmuje mniej więcej 14 procent całej powierzchni miasta.

Autor, profesor doktor Claude Mutafian, jest francuskim Ormianinem urodzonym w 1942 roku. Studiował nauki ścisłe i do roku 1980 wydał kilka książek dotyczących algebry. Potem jednak w jego zainteresowaniach naukowych nastąpił zwrot w kierunku bogatej historii i cywilizacji własnego narodu. Zrobił doktorat z historii i dotąd opublikował ponad piętnaście książek w języku francuskim poświęconych Armenii. Większość z nich ma charakter popularny. Obejmują bardzo szeroki wachlarz zagadnień: od historii średniowiecznego królestwa Armenii cylicyjskiej, poprzez skomplikowaną problematykę Górskiego Karabachu (Arcachu), aż po tragedię ludobójstwa popełnionego na Ormianach w Turcji podczas pierwszej wojny światowej.

Omawiana tu książka składa się z jedenastu rozdziałów o następujących tytułach: *Pierwsze królestwo Armenii; Między Persją a Bizancjum; Dominacja arabska; Od drugiego królestwa Armenii do wypraw krzyżowych; Ormiańskie królowe Jerozolimy; Ormianie i rządzona przez Franków Syria; Inauguracja i apogeum ostatniego królestwa Armenii; Agonia ostatniego królestwa Armenii; Pod władzą Mameluków; Napięcia religijne; Rękopisy i barwne ilustracje.*

We wstępie zatytułowanym *Présentation* (s. 7-12) autor informuje o okolicznościach powstania książki. Wiąże się ona mianowicie z pracami nad odnowieniem muzeum ormiańskiej dzielnicy Jerozolimy, które istniało pierwotnie w latach 1969-1998. Obecnie powstaje nowe, bogatsze w eksponaty. Profesor Mutafian doszedł do wniosku, że nawet szczegółowy katalog nowego muzeum nie da pełnego obrazu historii tej dzielnicy. Jego zdaniem konieczna była publikacja książki, która w możliwie najbardziej szczegółowy sposób przedstawiałaby całość zagadnień związanych z ową dzielnicą. Dzieło Mutafiana uzupełnia zatem eksponaty nowego muzeum o „obszerne i pogłębione studium różnorodnych kontaktów, które łączyły Ormian z Palestyną w ciągu ponad piętnastu wieków” (s. 10).

Recenzowana tu książka ma charakter albumu. Teksty autorstwa profesora Mutafiana zajmują w niej niewiele miejsca. Poza zwięzłymi informacjami historycznymi są to głównie komentarze do ilustracji i map. Tych ostatnich jest w sumie aż 32 (plus jedna historyczna na s. 81). Większość stron książki zajmują bardzo różnorodne materiały ilustracyjne: od współczesnych fotografii (oczywiście kolorowych) przedstawiających różne obiekty architektoniczne (kościół, klasztor, zamki) i krajobrazy (na przykład ruiny miasta Ani na s. 92) aż po wizerunki dawnych władców i innych historycznych postaci.

Szczególne wartości mają reprodukcje początkowych fragmentów różnych dokumentów źródłowych. Są one zaopatrzone w obszerne opisy i informacje, gdzie dany dokument jest przechowywany. Niektóre z tych reprodukcji są na tyle obszerne, że mogą służyć za podstawę do opracowania jakiegoś szczegółowego studium. Odnosi się to na przykład do fragmentu starodruku z 1483 roku autorstwa Bernharda von Breydenbacha – *Peregrinatio in Terram Sanctam* (s. 420).

Wśród tego rodzaju materiałów uwagę polskiego czytelnika muszą ściągnąć fragmenty rękopiśmiennego dzieła z roku 1422, zatytułowanego *Descriptio*

Terrae Sanctae (s. 146-147, 387, 392). Jego autorem był bowiem Johannes Poloner. Mutafian określa go jako pielgrzyma niemieckiego między innymi na podstawie faktu, iż wyruszył on w swą podróż z Ratzbony, ale etnonim Poloner wskazuje na polskie pochodzenie, tym bardziej, że autor ów pochodził z Wrocławia¹.

Reprodukowane w książce Mutafiana dokumenty to nie tylko rękopisy zredagowane w języku (staro)ormiańskim, ale także teksty w języku łacińskim, greckim, syryjskim, starofrancuskim, włoskim, niemieckim i arabskim. Na uwagę zasługują piękne reprodukcje ilustracji ze średniowiecznych manuskryptów. Jedną z nich została wykorzystana dla ozdobienia obwoluty książki. Przedstawia zdejmowanie Chrystusa z krzyża, przy czym w prawym dolnym rogu widoczny jest portret ormiańskiej królowej Cylicji, Mariun. Reprodukacja ta pochodzi z jej ewangeliarza z roku 1346 (s. 318).

Książka profesora Mutafiana przypomina czytelnikom mało znane poza środowiskiem ormiańskim postaci Ormianek, które były żonami władców Królestwa Jerozolimskiego, założonego przez krzyżowców. Były to: Arda di Armenia – druga żona Baldwina I (s. 121-124), Morfia (s. 129) – żona Baldwina II (matka Melisandy), i słynna Melisanda – żona króla o imieniu Fulko (s. 134). Koligacje rodowe tych Ormianek są dokładnie przedstawione w formie drzew genealogicznych (s. 133, 135). Pełne drzewo genealogiczne francusko-ormiańskiej dynastii Lusignanów (Lusignan) zamieszczone jest na s. 332 (porównaj także stare, to jest z XVI wieku, drzewo genealogiczne na s. 331 uwzględniające cypryjską gałąź tego rodu).

O obecności Ormian w Jerozolimie można mówić już od początków ery chrześcijańskiej (I wiek). Ale są to informacje niepewne. Dopiero w IV wieku, po przyjęciu chrześcijaństwa przez króla Armenii Tirydatesa Wielkiego, do Jerozolimy jako stolicy chrześcijaństwa zaczęli przybywać ormiańscy mnisi i pustelnicy. Być może już w V wieku rozpoczęto w Jerozolimie budowę sanktuarium Świętego Jakuba, które Ormianie nazywają katedrą lub wymiennie klasztorem świętych (!) Jakubów, po ormiańsku: Մայրա Հայկաթաւն Կաթն (Մայրն Յայկաթաւն Կաթն Հայնց). U podstaw tej nazwy leży fakt, iż spoczywają w niej szczątki dwóch apostołów: Jakuba Starszego (zwanego także Większym, starszego brata Świętego Jana Ewangelisty) oraz Jakuba Młodszego (Mniejszego, rybaka z Galilei). O świątyni tej będzie jeszcze mowa niżej.

W pierwszej połowie VI wieku do Jerozolimy zaczęli przybywać ormiańscy kupcy i rzemieślnicy. Jednakże w roku 551, podczas soboru w Dwinie, ormiańscy duchowni podjęli decyzję o zerwaniu kontaktów z Kościołem powszechnym i utworzyli niezależny zarówno od Rzymu, jak i od Bizancjum narodoxy ormiański Kościół Apostolski. W następstwie tego wydarzenia prawosławni Grecy uznali Ormian za heretyków i wygnali ich z Jerozolimy. Sytuacja się zmieniła,

¹ Por. K. Ossowska, *Pierwsze opisy podróży Polaków do Ziemi Świętej. Wprowadzenie do badań w ujęciu geopoetyki*, „Meluzyna. Dawna Literatura i Kultura”, 1, 2014, s. 26.

gdy w VII wieku Palestyna została podbita przez Arabów, którzy intensywnie rozpowszechniali swą nową religię – islam. Im Ormianie nie wadzili, mimo iż pozostali wierni chrześcijaństwu. Liczba Ormian w Jerozolimie zaczęła więc ponownie wzrastać. A do mocnego usadowienia się żywiołu ormiańskiego w Jerozolimie przyczynił się podbój Ziemi Świętej, dokonany pod koniec XI wieku przez chrześcijan z zachodniej Europy, zwanych krzyżowcami.

Wiadomości o wspomnianej wyżej świątyni nabierają pewnego, to jest udokumentowanego, charakteru od XII wieku (s. 163). Od tego czasu znana jest ona jako ormiańska katedra świętych Jakubów (ilustracje na s. 164-166 oraz 354-355). Inne znane ormiańskie świątynie Jerozolimy to kościoły: Świętego Teodora (սուրբ Թորոս եկեղեցի) i św. św. Archaniołów (Սրբոց Հրեշուսականաց եկեղեցի). Jak wiadomo, ważna jest obecność Ormian przy Bazylice Grobu Świętego (s. 348) w dzielnicy chrześcijańskiej Jerozolimy (odrębnej od ormiańskiej).

W książce Claude'a Mutfiana znajdujemy fotografie przedstawiające kościoły i klasztory ormiańskie nie tylko te mieszczące się w samej Jerozolimie i na jej przedmieściach, ale także te leżące dalej od stolicy Ziemi Świętej, jak na przykład klasztor ormiański w Betlejem (s. 372), a także odległe od Palestyny, bo położone w historycznej Armenii (klasztor w Gandzasarze na terenie Górskiego Karabachu, czyli Arcachu – s. 245) czy też w dzisiejszej Turcji (kościół w Achta-marze, na wyspie jeziora Wan – s. 86).

Apostolski Kościół Ormiański ma czterech duchowych zwierzchników: dwóch katolikosów – w Eczmiadynie (na terenie Republiki Armenii) oraz w libańskim mieście Antelias – oraz dwóch patriarchów, rezydujących w Jerozolimie i Stambule (Konstantynopolu). Patriarchat jerozolimski (s. 353), położony tuż przy katedrze świętych Jakubów, posiada bogaty zbiór starych rękopisów, ustępujący liczbą manuskryptów tylko erywańskiemu Matenadaranowi. Tu warto dodać, że Jerozolima mieści w sobie największe centrum kultury ormiańskiej znajdujące się poza granicami Armenii.

Wartość książki profesora Mutfiana wzbogacają liczne mapy (najstarsza – na s. 81, w sumie jest ich ponad 30) i plany Jerozolimy (s. 8, 65, 170, 346, 353, 364), a także reprodukcje starych monet i pieczęci. Zdjęcia zabytkowych chaczkarów („kamienie krzyżowe”) zamieszczone zostały na s. 168-169 i 357-361.

Ciekawostką, która może zainteresować Polaków, jest (poza wspomnianą wyżej postacią pielgrzyma Johanna Polonera i informacją o Howannesie, ormiańskim biskupie Lwowa z XIV wieku na s. 404) nazwa twierdzy Kerak (zdjęcie na s. 293), leżącej na terenie obecnej Jordanii. Ten stary wyraz oznaczający na Bliskim Wschodzie różne fortece legł, być może, u podstaw nazwy Krakowa, choć istnieją także inne koncepcje objaśniające nazwę dawnej stolicy Polski, na przykład od celtyckiego słowa „skały”. Inna miejscowość (o nazwie Kraka) leżała na terenie Cylicji na skłonach gór Taurus (patrz s. 467). Z owej Kraki pochodził kopista rękopisów, Nerses Krakci.

W sumie należy powitać wspaniałe dzieło profesora Claude'a Mutafiana z wielkim uznaniem. Jest rezultatem drobiazgowych studiów i świetnego wyuczucia kryteriów estetycznych. Stanowi prawdziwą kopalnię wiadomości i ilustracji. A przy tym... nie znalazłem w jego książce-albumie ani jednego błędu literowego.

Bibliografia

Mutafian C., *Jérusalem et les Arméniens: jusqu'à la conquête ottomane (1516)*, Paris 2022

Ossowska K., *Pierwsze opisy podróży Polaków do Ziemi Świętej. Wprowadzenie do badań w ujęciu geopoetyki*, „Meluzyna. Dawna Literatura i Kultura”, 1, 2014, s. 21-33

Andrzej Pisowicz, *On Armenians in Jerusalem (Claude Mutafian, Jérusalem et les Arméniens: jusqu'à la conquête ottomane (1516), Les Belles Lettres, Paris 2022)*

Abstract: The review concerns an album publication by Claude Mutafian, a French-Armenian historian, about the Armenian past of Jerusalem until the beginning of the 16th century. The reviewer highly values the author's research competence and the aesthetic and editorial aspects of the work. He also notes a few Polish accents, including a critique of the claim about German origins of the author of *Descriptio Terrae Sanctae* (1422), Johannes Poloner.

Keywords: Armenians, Jerusalem, Claude Mutafian

Անդժէյ Պիսովիչ, *Երուսաղեմի հայերը (Claude Mutafian, Jérusalem et les Arméniens: jusqu'à la conquête ottomane (1516), Les Belles Lettres, Paris 2022)*

Համառոտագիր. Գրախոսությունը վերաբերում է հայ-ֆրանսիացի պատմաբան՝ Կլոդ Մութաֆյանի այբոմային հրատարակությանը՝ նվիրված Երուսաղեմի հայկական անցյալին՝ մինչև 16-րդ դարի սկիզբ: Գրախոսը բարձր է գնահատում հեղինակի հետազոտական ունակությունները և աշխատության գեղագիտական և խմբագրական կողմը: Նա ևս ուշադրություն է հրավիրում լեհական մի շարք շեշտադրումների վրա, այդ թվում՝ բանավիճելով 1422 թվականի *Descriptio Terrae Sanctae* գրքի հեղինակ՝ Յոհաննես Պոլոների գերմանացի լինելու թեզի հետ:

Բանալի բառեր. Հայեր, Երուսաղեմ, Կլոդ Մութաֆյան